

جامعه و فرهنگ ایران عصر صفوی

در آینه‌ی سفرنامه‌ها

■ بررسی سفرنامه‌های دوره‌ی صفوی
■ منوچهر دانش‌پژوه
■ دانشگاه اصفهان و انتشارات فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی، ۱۳۸۵، ۳۹۲ صفحه

اجتماع مکتوب شده است، در حالی که کتاب‌های تاریخ معمولاً به روایات رسمی اختصاص دارد.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سفرنامه‌ها این است که نگارنده‌ی آن چون معمولاً از اتباع حکومت محسوب نمی‌شود، لذا مشاهدات خود را فارغ از ملاحظه‌ی احتمال عقوبت از سوی حاکمان می‌نویسد و در نتیجه به عیوب، نقص‌ها و ضعف‌ها اشاره می‌کند؛ خصیصه‌ای که در تواریخ رسمی کمتر می‌توان سراغی از آن گرفت.

یکی از از دوره‌های تاریخی ایران که اطلاعات مفصلی از اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن داریم، دوره‌ی صفوی است. بخش عمده‌ای از این اطلاعات ارزشمند حاصل نگارش سفرنامه‌هایی است که به‌وسیله‌ی سیاحان اروپایی به رشته‌ی تحریر درآمده و باعث شناخت نسبتاً کامل ما از اوضاع اجتماعی، اقتصادی، معماری، هنر و ادبیات این دوره شده است.

درواقع، در این دوره با توجه به این که کل کشور تحت حاکمیتی واحد انسجام یافت، و نیز به علل سیاسی، نظامی، تجاری، مذهبی و... ارتباط با سایر کشورها، به‌ویژه کشورهای اروپایی، بسیار گسترش یافت و در نتیجه رفت و آمد خارجیان و از جمله مأموران سیاسی، سیاحان، مبلغین مذهبی، تجار و... تسهیل شد و فزونی گرفت؛ که از این خیل عظیم، بسیاری نیز مشاهدات سفر یا شرح مأموریت خود را به رشته‌ی تحریر درآوردند که امروزه به

سفرنامه‌ها یکی از منابع مهم و ارزشمند درباره‌ی گذشته‌ی هر جامعه محسوب می‌شوند که برای مورخان، جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان جزو منابع دست اول تحقیق و پژوهش به شمار می‌روند.

سفرنامه‌نویسان معمولاً افرادی دقیق، جزئی‌نگر و دارای حافظه و تخیلی قوی بوده‌اند که آن‌چه از مشاهدات خود می‌نگاشتند، حاوی تصویرسازی فوق‌العاده‌ای بوده است. به همین دلیل شاید بتوان سفرنامه‌نویسان و رمان‌نویسان را از یک سنخ دانست که هر دو از قدرت تصویرسازی، تخیل و بیان مشاهدات و تجربیات خود برخوردارند. درواقع، سفرنامه‌نویسان افرادی اندیشمند و فاضل هستند که می‌توانند به آن‌چه دیگران در زندگی روزمره‌ی خود با آن‌ها مواجه می‌شوند، در نظر و ذهنشان نما و جلوه‌ی دیگری ببخشند و با قدرت قلم به دیگران منتقل کنند.

در سفرنامه‌ها برخلاف کتاب‌های تاریخ و جغرافیا، به کوچک‌ترین مسائل اجتماع توجه شده و در آن‌ها از توده‌های مردمی، آداب و رسوم، اقتصاد، هنر، ادبیات و غیره سخن رفته است. در یادداشت‌های سفرنامه‌نویسان گاهی جزئی‌ترین مسائل سرزمینی به رشته‌ی تحریر درآمده که برای اهالی آن سرزمین عادی و روزمره بوده است. درواقع، سفرنامه «هم شرح حال مسافر و سیاح و فرد فرد معاشران اوست و هم تاریخ جمع و جمعیت». همچنین در سفرنامه‌ها روایات شفاهی و غیررسمی مردمان در

عنوان منبعی دست اول از دوره‌ی صفوی، ارزشمند است.

در آذر ماه ۱۳۸۵، هم‌زمان با انتخاب شهر اصفهان به پایتخت فرهنگی جهان اسلام، گردهمایی بین‌المللی مکتب اصفهان با حضور اندیشمندان داخلی و خارجی، به منظور بررسی و شناخت بیشتر هنر دوره‌ی صفوی، به‌وسیله‌ی فرهنگستان هنر، برگزار شد. به مناسبت این گردهمایی، کتاب‌هایی در این حوزه تألیف و ترجمه شد که یکی از آن‌ها اثر آقای دکتر منوچهر دانش‌پژوه، «بررسی سفرنامه‌های دوره‌ی صفوی» بود. دکتر دانش‌پژوه که قبلاً با تحقیق و پژوهش در خصوص سفرنامه‌ها و انتشار کتاب دوجلدی «سفرنامه»، تجارب مفیدی را در این زمینه به دست آورده بود، در اثر حاضر چنان‌که از عنوان آن نیز مشخص است، صرفاً به بررسی و معرفی سفرنامه‌های دوره‌ی صفوی پرداخته است.

این کتاب که در شمارگان ۱۰۰۰ نسخه به‌وسیله‌ی انتشارات فرهنگستان هنر و انتشارات دانشگاه اصفهان چاپ و منتشر شده است، شامل بخش‌هایی مانند پیش‌گفتار، مقدمه، شرح و بررسی ۲۴ سفرنامه، سخن آخر و کتاب‌نامه است.

در پیش‌گفتار، ضمن تعریف واژه‌ی سفرنامه در قالب داستان سفر و اختلاف و هم‌خوانی آن با داستان‌های تخیلی و واقعی، به خاصیت‌های سفرنامه اشاره شده است. همچنین مؤلف چهارچوب کلی اثر را مشخص کرده و آورده است: «اقوالی را که به گمان

در سفرنامه‌ها برخلاف کتاب‌های تاریخ و جغرافیا، به کوچک‌ترین مسائل اجتماع توجه شده و در آن‌ها از توده‌های مردمی، آداب و رسوم، اقتصاد، هنر، ادبیات و غیره سخن رفته است

خود می‌تواند مستنداتی درباره‌ی دوره‌ی صفویه و پایتخت آنان یعنی شهر اصفهان باشد نقل کرده است و استنتاجات خود را هم در بطن و متن این تألیف یا در حواشی آورده است.»

مقدمه‌ی کتاب به سه بخش تقسیم شده است. در بخش اول با عنوان «صفویه در تاریخ ایران» نخست به نقش و جایگاه مهم صفویان در تاریخ ایران به عنوان تنها سلسله‌ای که پس از قرن‌ها پیرشانی و گسیختگی شیرازه‌ی مملکت و ناهماهنگی قومی در نتیجه‌ی تاخت و تازهای اعراب، ترکان و مغولان، توانسته با رسمیت دادن به مذهب تشیع، استقرار و آرامش و یکپارچگی مردم کشور را که از اقوام و قبایل مختلف تشکیل می‌شد برقرار سازد، اشاره کرده است. سپس به زمینه‌ها و چگونگی ایجاد ارتباط

مؤلف به لحاظ محتوا و موضوعی نیز سفرنامه‌ها را معرفی کرده است. مثلاً در بعضی از سفرنامه‌ها مسائل اقتصادی برجسته است و در برخی دیگر مسائل اجتماعی یا سیاسی

بین صفویان و کشورهای اروپایی و ورود سفیران و تجار اروپایی به ایران، که نگارنده‌ی سفرنامه‌ها بوده‌اند، پرداخته است. در بخش دوم مقدمه با عنوان «فوائد و بهره‌های سفرنامه‌ها» به فواید کلی سفرنامه‌ها، از جمله تصویر وضع مکان‌ها و آدمیان در زمان‌های مختلف، اظهارنظر خالی از حب و بغض و بی‌طرفانه، جنبه‌ی مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی آن‌ها و ساده‌نویسی سفرنامه‌ها پرداخته است.

بخش آخر مقدمه نیز به ویژگی‌های سفرنامه‌های عصر صفوی اختصاص دارد. در این بخش به مهم‌ترین سفرنامه‌های مأموران سیاسی و سفیران اروپایی، و رونق و رواج سفر سیاحان، جهانگردان و تجار اروپایی اشاره شده است. هم‌چنین به حضور اروپائیان در ایران اندکی قبل از تشکیل دولت صفویه، از زمان حکومت آق‌قویونلوها و نگارش شش سفرنامه به وسیله‌ی ونیزیان اشاره شده است.

در بخش اصلی کتاب که همان بررسی و معرفی سفرنامه‌های دوره‌ی صفوی است، هر سفرنامه در قسمتی مجزا معرفی شده و ابتدا به ذکر عنوان سفرنامه، نویسنده، مترجم، ناشر و زمان طبع سفرنامه اقدام شده است. سپس زندگی‌نامه سفرنامه‌نویس، دلایل و اهداف سفر وی به ایران و مسیرهای حرکت او در ایران و خارج از ایران و شهرهای مختلف مسیر حرکتش آمده است. توضیح و توصیف محتوای کلی هر سفرنامه و معرفی بخش‌های مختلف آن به تفکیک اجزاء، بیان شیوه‌ی نگارش سفرنامه، نقل قسمت‌های برجسته‌ی سفرنامه‌ها و تحلیل و بررسی آن‌ها بخش دیگری از مطالب کتاب است.

در این بخش به زمینه‌های حضور سیاحان و جهانگردان در ایران و توصیف کلی اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در زمان ورود آن‌ها به ایران و رابطه کشورهای آن‌ها با ایران اشاره شده است. نکته‌ی دیگری که در این کتاب در معرفی سفرنامه‌ها به آن توجه شده بیان احساسات سفرنامه‌نویسان نسبت به ایران و ایرانی، علایق آنها به زبان فارسی و بیان مزایا و معایب هر سفرنامه است. مثلاً تاورنیه که در مدت چهل سال، شش بار به ایران سفر کرده (دوره‌ی شاه صفی، شاه عباس دوم و شاه سلیمان) و یکی از جامع‌ترین سفرنامه‌ها را در خصوص اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران نوشته در شرح مرئیات خود با بی‌نظری کامل قضاوت نکرده است و تعصبات مذهبی و ملی خود را در خاطراتش اعمال نموده و درباره‌ی ایران و ایرانی

اظهارنظری مغرضانه کرده است.

معرفی ترجمه‌های متعدد از یک سفرنامه، آوردن زیرنویس‌های ارزشمندی در تبیین مطالب شاخص مطرح شده در کتاب‌ها (اماکن، اشخاص، قبایل و اصطلاحات) همراه با ذکر استنتاجات مؤلف به منظور ارائه‌ی اطلاعات بیشتر به خواننده از ویژگی‌های دیگر این کتاب است. در انتخاب مطالب ذکر شده از هر سفرنامه، مستندات نیز در خصوص دوره‌ی صفویه و پایتخت آنان، یعنی شهر اصفهان، مطمح نظر نویسنده بوده است.

مؤلف به لحاظ محتوا و موضوعی نیز سفرنامه‌ها را معرفی کرده است. مثلاً در بعضی از سفرنامه‌ها مسائل اقتصادی برجسته است و در برخی دیگر مسائل اجتماعی یا سیاسی. مشخص شدن رفتار سفرنامه‌نویس در ایران هم مورد توجه قرار گرفته و به آن اشاره شده است.

با توجه به این که معمولاً مؤلفان این سفرنامه‌ها عمدتاً در مدت اقامت خود بیشتر در پایتخت صفویان، یعنی اصفهان، حضور داشته‌اند و چنان‌چه دارای مأموریتی سیاسی بودند، قاعدتاً در این شهر می‌بایست به حضور شاه می‌رسیدند، در نتیجه اصفهان بیشترین حجم این نوشته‌ها را به خود اختصاص داده است؛ اما در عین حال به مطالب ارزشمند بسیاری در مورد کلاً سرزمین و مردم ایران و هم‌چنین سایر شهرها و مناطق ایران عصر صفوی در این آثار می‌توان دست یافت؛ از جمله «اخلاق و اوضاع و

نگارندگان این سفرنامه‌ها، بیشتر سفرا و نمایندگان سیاسی حکومت‌های متبوع خود بوده‌اند که عمدتاً برای انجام مأموریتی خاص عازم ایران شده بودند

گزارش سفیر کشور پرتغال، سفیر زیبا، سفرنامه‌ی کروسینکی و سفارتنامه‌ی احمددری.

از این ۲۴ سفرنامه، بیشترین سفرنامه‌ها مربوط به ایتالیایی‌هاست که ۸ مورد را شامل می‌شود؛ سپس فرانسوی‌ها با ۵ مورد در رتبه‌ی بعد قرار دارند و همچنین آلمانی‌ها با ۳ سفرنامه، انگلیسی‌ها با ۲ سفرنامه و اسپانیایی، عثمانی، روسیه، هلند، پرتغال و لهستان هر کدام با یک سفرنامه، در واقع شدت و ضعف و نوع ارتباط ایران را در مقطع مورد نظر با هر یک از قدرت‌های آن زمان نشان می‌دهد.

هم‌چنین به استناد این سفرنامه‌ها، بیشترین سفرها در زمان سلطنت شاه عباس و شاه سلیمان صورت گرفته است (هر یک با ۶ مورد)؛ و سپس مراحل اولیه‌ی تشکیل دولت صفوی و زمان شاه اسماعیل اول (۵ مورد) و نیز اواخر دولت صفویه که مقارن با سلطنت شاه سلطان حسین و سقوط این حکومت است (۵ مورد) سفرنامه‌های بیشتری را دربر می‌گیرد.

نگارندگان این سفرنامه‌ها، بیشتر سفرا و نمایندگان سیاسی حکومت‌های متبوع خود بوده‌اند که عمدتاً برای انجام مأموریتی خاص عازم ایران شده بودند، که ۱۲ نفر از آنان را می‌توان در این مقوله جای داد؛ ۶ نفر از آنان سیاح بوده‌اند، ۴ مورد بازرگان و دو نفر نیز مبلغ مذهبی؛ البته باید اذعان کرد که این تقسیم‌بندی را نمی‌توان قطعی دانست؛ چه بسا که برخی از اصل تاجر بودند که در خلال سفر تجاری‌شان، از طرف دولت خود نیز مأموریتی را بر عهده گرفتند (مانند پیتر دلاواله) یا سفیری سیاسی بودند که اصلاً هدف سفرشان گسترش رابطه سیاسی بود (مثلاً یان اسمیت هلندی) یا هم سیاح بودند و هم تاجر (مانند شاردن).

بررسی سفرنامه‌ها در کتاب متناسب با اهمیت هر یک، صفحاتی را به خود اختصاص داده است؛ چنان که بررسی مهم‌ترین و مفصل‌ترین سفرنامه‌ی دوره صفویه، یعنی سیاحت‌نامه شاردن، ۴۱ صفحه از کتاب را به خود اختصاص داده است و برعکس سفرنامه‌هایی چون سفرنامه آنجوللو یا ایتربرسیکوم تنها ۳ صفحه را دربر می‌گیرند.

علی‌رغم دقت مؤلف در بررسی و معرفی تمامی سفرنامه‌های دوره‌ی صفوی، چنان‌که از عنوان کتاب هم برمی‌آید، متأسفانه از بررسی برخی سفرنامه‌های مهم دوره‌ی صفویه غفلت شده است که از جمله می‌توان به سفرنامه‌ی مهم توماس هوبرت اشاره کرد.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های
سفرنامه‌ها این است که نگارنده‌ی
آن چون معمولاً از اتباع حکومت
محسوب نمی‌شود، لذا مشاهدات خود
را فارغ از ملاحظه‌ی احتمال عقوبت
از سوی حاکمان می‌نویسد و در
نتیجه به عیوب، نقص‌ها و ضعف‌ها
اشاره می‌کند

عادات ایرانیان» (سفرنامه‌ی برادران شرلی)، «لباس ایرانیان در عهد صفویه» (سفرنامه‌ی دن گارسیا)، «در بیان وسعت ایران و تقسیم ایالات آن» (سفرنامه‌ی تاورنیه)، «میوه‌های ایران»، «طب ایران»، «گرمابه در ایران» (سفرنامه‌ی شاردن) و نیز شرح دن گارسیا از شیراز، توصیف دلاواله از زلزله‌ی بندرعباس و جزیره هرمز، مشاهدات دلاواله از آرامگاه سعدی و حافظ، نوشته‌های اولتاریوس در مورد قزوین و ...

چنان‌که گفته شد در این کتاب ۲۴ سفرنامه‌ی دوره‌ی صفوی معرفی شده‌اند؛ چندین عنوان از این سفرنامه‌ها مربوط به دوران قبل از صفویه (شاه اسماعیل) است که مطالعه‌ی آن‌ها برای شناخت زمینه‌های شکل‌گیری سلسله‌ی صفوی و روی کار آمدن آن ضروری است. این سفرنامه‌ها عبارتند از: سفرنامه‌ی جوزافا باربارو، جووان ماریا آنجوللو، سفرنامه‌ی بازرگان ونیزی در ایران (مؤلف گمنام)، وینچنتو دلساندری، همگی از مجموعه‌ی سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. سایر سفرنامه‌های بررسی شده عبارتند از: برادران شرلی، ایترو پرسیکوم (سفرنامه‌ی ژرژ تلنادرفن دریابل)، سفرنامه‌ی دن گارسیا، سفرنامه‌ی پیتر دلاواله، سفرنامه‌ی کاتف، سفرنامه‌ی استودارت، سفرنامه‌ی یان اسمیت، سفرنامه‌ی تاورنیه، سفرنامه‌ی آدام اولتاریوس، سیاحت‌نامه‌ی شاردن، زیبایی‌های ایران (سفرنامه‌ی آندره دولیه دلند)، سفرنامه‌ی ساتسون، سفرنامه‌ی کمپفر، سفرنامه‌ی کارری،